

J I Ř Í D O L E J Š

Spánek rozumu na levici

Kritika politické hlouposti

JIŘÍ DOLEJŠ

Spánek rozumu na levici

J I Ř Í D O L E J Š

Spánek rozumu na levici

Kritika politické hlouposti

NAKLADATELSTVÍ
EPOCHA

Copyright © Jiří Dolejš, 2022

Cover © Lukáš Tuma, 2022

Czech Edition © Nakladatelství Epoque, Praha 2022

ISBN 978-80-278-0085-8 (print)

ISBN 978-80-278-1208-0 (ePub)

ISBN 978-80-278-1209-7 (mobi)

ISBN 978-80-278-1210-3 (pdf)

Obsah

Úvod.....	7
Posílit ekonomické myšlení.....	9
Modernější sociální agenda.....	48
Zelený realismus na levici	85
Krize civilizace a úskalí řízení budoucnosti.....	129
Multipolární svět je jiný svět.....	168
Historická paměť a účtování s minulostí.....	208
Čeští komunisté v transformačním kurzu.....	244
Nárůst sociální agrese a extremismus	282
Postpravda v čase populistických oligarchů.....	316
Změny na mapě levice 21. století.....	351
Seznam vybrané literatury.....	395

Úvod

Politiku bez emocí nelze dělat. Lidi nejdříve instinktivně zaujme emoce a až potom, někdy, fakta. Osedlat vášně davu je proto jednoduchá cesta k moci a láká to různé politické podnikatele. Populista nejdříve emoce vyvolá a pak je uspokojí. Prosadit něco, na co lidská mysl není připravena, je těžší. Strach, agrese či sentiment ale nevyřeší problém. Nepomůže odříznout se od reality na základě stereotypu stádního pudu. Kacířské prolamování starých tabu a starých pravd je pro skutečné civilizační změny nenahraditelné. A k tomu je právě potřebný kritický rozum, důkladný analytický postup a nakonec i test demokratickou praxí.

V této knize se věnuji krizi racionality a úpadku levicového myšlení v době, kdy česká politická levice ztratila své zastoupení v parlamentu. Tradičním stranám schází důvěryhodný příběh, protože původní vyprávění o konfliktu dobra a zla a cesty z něj prošla obrovskou deziluzí a emotivní sepectí s tímto příběhem se prakticky rozpadlo. Převyprávět ho znamená absolvovat hoře pochybujícího rozumu. Neprodejné zboží lze zabalit do afektu, voliče pohánět bičem úzkosti a cukrem nadšené víry. Směr skutečné změny je však dán schopností vnímat a racionálně volit mezi obsahem různých informací.

Dávno očekávaný příchod říše rozumu předznamenalo již osvícenectví. Ukázalo se však, že její příchod byl jen idealizací omezeného rozumu své doby. A že naděje na vítězství rozumu ve 20. století skončila další deziluzí a návratem iracionality. Limitem pro rozumové zvládání rostoucí složitosti světa informační éry je zjevná přetíženosť lidské kognitivní kapacity. Kontrast mezi technickým pokrokem a sociální ignorancí obnažuje narůstající civilizační riziko. Roste sugestibilita populace k různým mystifikacím a ros-

te i možnost její manipulace. Mne trápí, že opožděné společenské vědomí se dnes týká zejména politické levice, která kdysi aspirovala na kulturní avantgardu a měnila tok dějin.

Kdykoliv v dějinách šel rozum spát, mělo to tragické následky. Nové probouzení rozumu pro mne není nějaká tajemná invokace cesty světla. Poznávání pravdy nenahradí skok víry, kde příval tekutého hněvu nahradí projekt změny. Pravda není skryta v inkvizitorském střežení dogmat, ani nemá libovolný diskursivní charakter. Nepomůže smiřování s mloky, kteří jako populističtí přátelé lidu nabízejí místo reálné vize radikálního nového začátku jen odlidštěný Mločí věk, sešněrovaný jistotou starých pout. Kniha nedává konečné odpovědi, ale chce inspirovat k hledání syntézy nové historické zkušenosti a tvorbě nové moderny, bez které zůstane levice vězet mezi minulostí a budoucností.

Jiří Dolejš

Posílit ekonomické myšlení

Levice je bohužel v ekonomickém myšlení již delší dobu slabší. Levičákům se zdá ekonomie jako obor málo ideová, málo humánně ukotvená a ve svém idealismu metafyzicky tíhnou k moralizování či k naturalismu. Vytvářejí tak zcela umělý konflikt egoismu a altruismu. Levicovní laikové často spojují kritiku nenáviděného kapitalismu s odporem vůči ziskové motivaci v ekonomice. Ekonomické myšlení je pro ně podezřelé jako něco nedostatečně levicového. Jako by člověk ekonomický byl někdo jiný než člověk rozumný.

Střetávání vynaložených nákladů a užitku a s tím spojená konkurence je objektivní záležitost. Zisk je prostě obecnější kategorie, jevově přebytek peněžních výnosů z hospodářské činnosti nad náklady. Zisk je i v postkapitalistické společnosti dán akumulací potřebami civilizačního rozvoje. Přehlížením poznatků ekonomie jako vědy si levice velmi škodí. Pokud je na levici ekonomické myšlení úzký profil, potřebuje levice své vlastní ekonomy. A na druhé straně ekonom může mít levicové názory, ale musí ctít svůj obor.

Skutečná ekonomie je obor hluboce věčný a je dobré dbát na to, aby politické diskuse o ekonomických otázkách neměly podobu mlácení prázdné ideologické slámy. Člověka si ekonom interpretuje jako *Homo oeconomicus*, ten ale není jen produkt individuální přirozenosti zprostředkované ideálním trhem (původní přístup u Adama Smithe), ani neodráží jen spojení člověka s jeho pracovními nástroji, výrobními technologiemi (*homo faber*).¹ Předmětem ekonomie je člověk, uspokojující své potřeby a reprodukcující se jako společenská bytost. Pojem *homo oeconomicus* je určitou účelovou re-

¹ Srov. DOLEJŠ, Jiří, *Levice mezi minulostí a budoucností*, Praha 2010, s. 52.

dukci člověka. Ale důležitou, pokud tedy vycházíme z podobného pohledu na význam materiálu v civilizačním vývoji.

Lidský rozměr existence samozřejmě zahrnuje i nadstavbu a celospolečenským řízením zprostředkované souvislosti lidské kultury. Zahrnuje osobní egoismus i civilizační odpovědnost. A k vlastnostem civilizačního vývoje také patří, že společenskost ekonomiky roste jak v prostoru, tak v sociální struktuře. Ekonomie je z těchto důvodů měkký obor, kde řada proměnných je závislá na subjektu (na jednotlivci i společenských poměrech). Jde o obor operující i s behaviorálními charakteristikami. Chování ekonomiky lze přitom modelovat, ale také je nutné závěry exaktně verifikovat.

S neoklasickou ekonomikou se ekonomie hodně matematizovala. Ekonometrie, matematické simulace se během minulého století staly neodmyslitelnou součástí tohoto oboru. Samozřejmě, že ekonom provádějící modelování ekonomických jevů musí nesmírně složitou realitu zjednodušit. V posledních několika desítkách let se ovšem ekonomie začala znovu ohlížet po psychologických pojmech. Souvislost tu je i s teorií her v mikroekonomickém rozhodování, také na funkci maximalizace užitku byly aplikovány psychologické postupy.

Psychologické aspekty už zdůrazňovala v minulém století tzv. rakouská škola analyzující mezní užitek (např. rytíř Eugen Bohm von Bawerk, ministr financí v Rakousku-Uhersku). Její metodou byl důraz na individuum, často ve vyabstrahované izolované situaci (jakýsi ekonomický Robinson). Základ ekonomických zákonitostí hledá tato škola v subjektivních aspektech, v psychologii spotřebitele a jeho oceňování užitku při uspokojování potřeb. U chování účastníků trhu zdůrazňuje reakce na vzácnost statků.²

Nás ale zajímá spíše celospolečenský rozměr ekonomie. A kritérium pravdivosti i v ekonomii nakonec je společenská praxe a ta nezná katedrově či ideologicky čistá řešení. Jádrem by měla tedy být exaktnost našeho přístupu, kdy nebudeme násilně vytvářet „levicovou ekonomii“, ale ekonomická věda bude dobrým nástrojem v rukou těm, kteří mají levicovou hodnotovou orientaci. To není protimluv. Prostě se jakákoliv nová kvalita sociálních práv

² Srov. např. BÖHM-BAWERK, Eugen von, *Kapital und Kapitalzins*, Innsbruck 1889.

a civilizačního rozvoje musí opírat o fungující a výkonnou ekonomiku. Humanita a prosperita se pak vzájemně podporují.

Co probudí ekonomické myšlení levice? Pochopení, že nerozhodují ideologické soudy, ale komplex skutečných řešení efektivnosti vztahu výkonnosti a humanity. Inovace těchto řešení pak staví na základech, které ekonomie za posledních dvě stě let vybudovala. V třiceti různých invencích je třeba nyní provést úklid, nejen je eklekticky pospojovat. A dát si pozor na karikatury reality, jako jsou snahy celospolečensky aplikovat různé apoštolské koncepty, které si nezadají s iracionalitou starých utopistů. Jen tak bude ekonomie jako vědecký obor levice pomocníkem, a nikoliv nepřítelem.

Problém levicových a sociálně odpovědných sil není ekonomické a technické myšlení. Bez ekonomie a techniky není možné uspokojování potřeb lidí. Odmítnout význam ekonomie a technologií pro lidský rozvoj a význam vzájemné soutěživosti pro motivaci by bylo krokem od rozumu k utopismu. Rozvoj technologií a produktivnosti je materiální základ civilizace. Bizarní „degrowth movement“, přílišné egalitářství v chudobě, apel na postmateriální hodnoty v pouhém moralistním gestu, to vše bédným nepomůže.

Pokud se ekonom na leviči začne zabývat úklidem ve východiscích svého myšlení, nejspíše začne ekonomickým odkazem Karla Marxe (1818–1883). Tento myslitel 19. století, byť původním vzděláním právník, se ekonomickým vědám věnoval velmi intenzivně. Jedni vytýkají Marxovi vulgární ekonomismus, jiní zase neekonomický utopismus. Nelze dedukovat závěry o ekonomických názorech Marxe z textů neekonomických. Je třeba tedy jít ad fontes, i když jde právě o texty, které jsou asi pro neekonoma značně složité a náročné na pochopení (zejm. Rukopisy Grundrisse, Kapitál a Nadhodnota).

Tyto obtížné klasikovy ekonomické texty byly mnohokrát uctívány, přehodnocovány, ale i pohřbívány. Chápání těchto textů je problém i na leviči, kde je dnes bohužel ekonomická teorie tak trochu popelkou. Číst Marxovo ekonomické dílo lze nábožně či s opovržením, ale pochopit dědictví jeho analytického přínosu v této oblasti vyžaduje kritický rozum a také znalost vývoje ekonomického myšlení. Marx jako ekonom není jen apoštolem revoluce, ale přispěl k analýze kapitalismu a mechanismů rozšířené reprodukce.

V této souvislosti je důležitý vznik nauky zvané politická ekonomie. Uspořádaný pohled na hospodářský život lidí vzniká už na počátku civiliza-

ce. Vznikají různé ekonomické doktríny a teorie, praktické postupy i ideologie věnující se exaktnímu popisu či projektující určité systémy. V objevu politické ekonomie přínos Marxe nespočívá, tento pojem se ostatně vyskytuje už v 17. století v rozpravě od francouzského merkantilistického ekonoma, barona Antoine de Montchrestien.³ Jako systematická věda se politická ekonomie objevuje ovšem až u anglického statistika sira Williama Pettyho.⁴

Na rozdíl od pozitivní „economics“, která se objevuje na konci 19. století a pracuje více s kvantitativními metodami, je politická ekonomie obor, který se snaží zobecnit a využít zákonitosti „politického těla“ společenské výroby. Analyzuje interakci mezi ekonomickým systémem a politickým prostředím. Pracuje proto s metodami různých společenských věd. Např. s historickými analýzami, protože společenská výroba jako souhrn ekonomických vztahů a procesů se vyvíjí.

Později se pod vlivem rozvoje pozitivní „economics“ obě oblasti začaly oddělovat. Dnes je politická ekonomie vnímána jako určitý směr v rámci obecné ekonomické teorie. Zatímco pozitivnímu směru je vlastní experiment, matematická analýza a simulace, politická ekonomie více pracuje s dedukcí a abstrahováním podstat. A je tu i pronikání psychologie do ekonomie při interpretaci zejm. mikroekonomických dat. Tedy jde o typickou „soft science“ se všemi složitostmi v empirickém dokazování svých hypotéz.

Marx sám uznával jako svého mistra v oboru ekonomické teorie zejména představitele anglické politické ekonomie Davida Ricarda (1772–1823). Ricardo se rozhodl zmodernizovat politickou ekonomii a pracoval s metodou deduktivně abstraktní. Přispěl zejm. s myšlenkou, že pracovní náklady jsou měřítkem hodnoty a že obchod se řídí komparativními výhodami. Marx byl vyznavačem ricardiánské klasické ekonomie, jak trefně klasifikuje jeho ekonomické spisy např. Joseph Schumpeter. V tomto smyslu byl představitelem třetí generace této anglické klasické politické ekonomie, spíše než zakladatelem školy nové.⁵

³ Srov. MONTCHRESTIEN, Antoine de, *Traite de l'Économie Politique*, 1615.

⁴ Srov. PETTY, William, *The Political Anatomy of Ireland*, 1672.

⁵ Srov. HOLMAN, Robert a kol., *Dějiny ekonomického myšlení*, Praha 1999, s. 150.

U Davida Ricarda můžeme najít nejen pracovní teorii hodnoty, ale také teorii mezinárodního obchodu a s ním spojený koncept komparativních výhod. Ústilo to u něj do politického požadavku zrušení obilních zákonů (*Corn Laws*) jako bariéry svobody obchodování. Také Marx chápal ochrannářství obilních zákonů jako reakční, konzervativní (viz jeho bruselská řeč z roku 1848). A ve své analýze zbožní výroby se dostal k pochopení významu svobodného obchodu pro rozvoj ekonomiky. Na ose konzervativní praxe a emancipující levice je tedy Marx na straně svobody.

Mnohým nedochází, že Karel Marx svou vizí univerzální říše svobody vlastně patří do liberálního proudu. A že Marxův koncept emancipace člověka na základě překonání odcizení práce je sice konceptem ideologickým, má však důležité ekonomické souvislosti. Nějakou ahistorickou negaci trhu u Marxe nenajdete. Chápe význam mezinárodního obchodu pro pokrok. Marxův hlas svobodě obchodu je pak v rámci jeho učení i hlasem pro urychlení sociální revoluce. Jde ale o neapoštolskou, vědecktější složku jeho díla.

Pro Marxe nebyla politická ekonomie o hrabivosti a volný trh nebyl nástrojem dehumanizace, ale rozvoje společenské dělby práce. Skutečně svobodný trh nespočívá v ochraně domácí buržoazie před buržoazií cizí. Je iracionální odmítat rozvoj zbožní výroby v nadnárodním měřítku z pozic národního egoismu. Je to nepochybně důležité téma také pro politickou levičnici, která i po ukončení nepovedeného experimentu s netržní ekonomikou před rokem 1989 někdy tápe ve svém pojetí potřeby rozvoje zbožní výroby (tedy i pochopení významu peněz a svobodného obchodu).

Marx trh potvrzuje, nikoliv vyvrací. Neztotožňuje trh s kapitalismem, s ambicí nahradit trh „mravními státními idejemi“ je cítit předmarxovské idealistické hegelianství. Marx je kritikem kapitálu, nikoliv trhu: analyzuje i předkapitalistickou prostou zbožní výrobu. Marx byl i proti bariérám svobodného obchodování. Rozvinutá ekonomika pracuje se systémem trhu a materialista Marx to věděl velmi dobře – nežil nikterak z rabínské tradice svých otců a také k naivnímu utopismu přistupoval kriticky.

Z pozice Marxových ekonomických spisů není na systému trhu vůbec nic ďábelského. Ideologická snaha dělat z Marxe antitržního utopistu by slušela spíše „marxologům“ zprava. Trh nekončí, nýbrž se vyvíjí a s ním i jeho místo ve společnosti, včetně té postkapitalistické. Naturální směna není vr-

chol civilizace ani nedá vzniknout Říši boží lásky, kterou kdysi ve středověké reminiscenci hlásali táborští kněží, blouzniví ultras Kániš a Bydlinský. Abychom neodbočili do nějaké absurdní slepé uličky...

Marx síle osvobození zboží výroby docela dobře rozuměl. Trh je v rozvinuté dělbě práce logickým místem směny. Rozšířená reprodukce používá trh jako nástroj alokace, jako zdroj informací. Tržní systém je v různých společnostech, sociálních formacích a má různé místo i podobu. Ve svém vývoji osvobozuje a omezuje zároveň. Reálně je trh ve své nedokonalosti korigován, ale jeho potlačování vždy dopadlo špatně. Problém kompatibility trhu a socialismu nevytvořil Marx, ale jeho dogmatičtí epigoni. Vyslovenou myšlenku zrušení trhu jako esence cesty osvobození od kapitalismu u klasika nenajdete. Společnost bez tříd a bez zboží ekonomiky má charakter vizionářský, nikoliv vědecký.

Nepochopení je tvrdit, že přestává být marxistou, kdo nachází u Marxe podporu „free trade“. Marx nechtěl spoutat potenciál rozvoje civilizace hradbami protekcionistických opatření. A i proto označoval ochranné bariéry své doby za reakční. Pro levice by měly být nadnárodní smlouvy o obchodu hracím polem, a nikoliv úradkem ďáblovým. Nadnárodní trhy jsou objektivní realita, kterou by mohla zvrátit jen nějaká katastrofa.

Levice proto nemusí být apriorně proti volnému obchodování v širším měřítku. Jen musí důkladně hlídat, jakým postupem a v jakém tvaru jsou staré bariéry mezi lokálními trhy uvolňovány. Asymetrie smluv jako WTO vedla v současnosti k blokaci jejich projednávání. Proto je zapotřebí mít praktický názor na podobu různých uzavíraných bilaterálních i multilaterálních obchodních smluv jako součásti agendy jakéhokoli věčného vládnutí.

U ricardiána Marxe se politická ekonomie stává také politickou ideologií, která pracuje s metodou filozofické abstrakce. Jeho dílo patří k základům politické ekonomie kapitalismu. Pilířem jeho doktríny je především pojem kapitál a jeho antagonismus k pojmu práce. Zajímavé je, že slova kapitalismus přitom Marx sám ve svém díle vlastně nepoužil.⁶ Marx nebyl nějaký

⁶ Slovo kapitalismus má kořen v latinském „caput“ (hlava), což se ve starověku používalo u přehledů počtu hlav stáda, ve středověku se používal souhrnný účet majetkový, „summa capitalis“.

esotericky zasněný utopista, který by dedukoval metafyzické esence nového světa z ničeho. Právě od Ricarda přebírá pracovní teorii hodnoty a aplikuje ji na práci samotnou (transformace práce na pracovní sílu a nadpráce na nadhodnotu).

Zejména v knize Kapitál⁷, což bylo jeho *opus magnum*, analyzuje Marx dialektický rozpor mezi společenskostí práce a soukromovlastnickým převlastňováním. S teorií hodnoty je ale spojena i kritika Marxe a jeho konceptu nadhodnoty. Především jde o tzv. transformační problém, tedy že vztah mezi I. a III. dílem Kapitálu nevysvětluje, proč celospolečenská suma hodnot není rovna sumě výrobních cen.

Marx aplikoval teorii hodnoty i na práci samotnou. A tím se dostává k problému trhu pracovní síly, kde z asymetrie práce a kapitálu vzniká rozdíl mezi užitnou a směnnou hodnotou práce, a tedy dochází k vykořisťování. A je-li zisk úměrný variabilnímu kapitálu, tak s růstem organického složení kapitálu by mělo docházet k poklesu rentability. Tady je i kořen problému zastánců tržního socialismu, jak mají chápat trh pracovních sil jako klíčového výrobního faktoru. V minulém režimu trh práce odvozovaný od trhu zboží neexistoval, administrativně určené odměňování podle práce příliš nefungovalo.

Rozpory v Marxově pracovní teorii hodnoty a s ní souvisejícími reprodukčními schémata se objevují i v souvislostech nových proměn produktivního charakteru práce. Souvisí to s moderními změnami společenské dělby práce v pozdně industriální až postindustriální éře. Tedy jak generují hodnotu služby spojené s ekologií, informacemi, vědou atp. Tyto změny musí měnit i mezisektorové toky peněz jako měřítka společenské hodnoty. Tedy věci, které Marx ani znát nemohl. A nemohl je ani exaktněji analyzovat.

Nedoktrinální čtení Marxe, které ho chápe jako bojovníka za svobodu, ukazuje, že i tento zdroj levicového myšlení je spíše liberální, a ne konzervativní. Politický liberalismus byl původně vnímán jako ekvivalent otevře-

⁷ Srov. *Das Kapital, Kritik der politischen Ökonomie*. I. díl z roku 1867, II. a III. díl z roku 1870, editovaný až Engelsem z roku 1885 a 1894. Sporný je tzv. IV. díl *Theorien über den Mehrwert* z roku 1863 (Teorie nadhodnoty), který editoval až Karl Kautsky v letech 1905 až 1910.

nosti, svobodomyšlnosti a pokrokářské emancipace. Liberalismus vznikl z potřeby osvobození od autority absolutistického státu a jako nástroj negace neúcty k jednotlivci.

V ekonomii je to složitější. Na prahu nové doby šlo raným liberálům zejména o uvolnění obchodu a zrovnoprávnění nižších stavů. Autorita státu ale brzy měla sloužit k ochraně těch, kteří byli ohroženi nerovnoměrnostmi v rozložení ekonomické moci. Ekonomický liberalismus se bohužel redukoval postupně na volnou soutěž v nerovném světě a na deregulaci (všemocná „Invisible Hand“ Adama Smithe měla vést k přirozené harmonii).

Problém takového přístupu vzniká, když nedostatek pravidel už těm slabým škodí. Pak se stává liberalismem břichopasným, zpátečnickým a ve vyhraněné podobě se z liberalismu emancipačního stává liberalismus gangsterský. Při absenci globálních pravidel také vzniká problém lokální tyranie. Problém s liberalismem vzniká tehdy, pokud je svoboda podnikání nadřazena jiným svobodám, pokud liberalismus nestojí za svobodou, ale za penězi.

V této souvislosti je ekonomický neoliberalismus už na levici používán zcela jako hanlivé označení.⁸ Odmítáno je s tím ale liberální myšlení jako takové, což bohužel vyklízí pozice myšlení konzervativního. Chybou by bylo brát levici kvůli kritice ekonomického neoliberalismu jako směr antiliberální. I dnes je třeba emancipovat další společenské vrstvy a demonopolizovat nové oblasti (od služeb až po informace).

I když ekonomika musí být v určité kvalitě regulována, připomíná se i participační kultura, která nabývá na významu s intelektualizací práce, decentralizací výroby a zprostředkovaností materiální produkce různými službami. Svobodným prvkem je proto i doplnění státního a privátního sektoru občanským a neziskovým sektorem a snižování neefektivní byrokracie, která může i omezovat prostor pro osobní svobodu.

⁸ Ekonomický neoliberalismus je pojem, který označuje ideje snižování váhy státu v ekonomice, maximální privatizace a deregulace. Obsahuje silný apel na individuální odpovědnost. Chápe praktický volný trh jako z principu svobodný, ačkoliv ve skutečnosti nerovné postavení na volném trhu produkuje četné nesvobody ve prospěch korporací.

Sociálně spravedlivá ekonomika měla být ekonomikou, která člověka osvobodí, minimalizuje sociální disparity a bude mít převahu i v produktivitě práce. K tomu jsou zapotřebí nejen svobody politické a sociální, ale i ekonomické. A ekonom dnes po zkušenostech 20. století chápe systém trhu jako klíčový nástroj zprostředkování ekonomických informací.⁹ Trh zboží je zárukou ověření společensky nutných nákladů práce jako výraz souladu mezi výsledkem individuální práce a jeho společenskou potřebností.

Vyrobené zboží má vždy svou užitnou a svou směnnou hodnotu. Jde o to, že užité předměty se směňují za jiné vždy v nějakém poměru, v jehož jádru je jako abstraktní substance hodnota zboží. Ta nabývá podoby konkrétní ceny určené buď arbitrárně anebo na základě nabídky a poptávky. Plošné arbitrární určování ceny za příkazní ekonomiky se ukázalo jako deformující pro informace o společenské efektivnosti. Absence tržní cenotvorby byla základem omezením pro uplatňování zákona hodnoty za socialismu.

Hodnota je jádrem klíčového civilizačního „výdobytku“, zbožně peněžní ekonomiky. Už jsme tu řekli, že Marx zbožně peněžní výrobu a tržní směnu neztotožňuje s kapitalismem. Naturální směna Z-P-Z byla typická pro prostou zbožní výrobu, která vzniká už na počátku pravěku. Nejdříve se směňovalo zboží mezi členy pospolitosti, územní dosah i pestrost směňovaných komodit narůstala (dnes máme trhy globální a také virtuální). Kritiku raně kapitalistické formy trhu tudíž nelze ahistoricky zobecňovat. Jde jen o to, jaké místo tržnímu zprostředkování bychom přičkli dnes a také v nějaké postkapitalistické budoucnosti.

Jak bude vypadat ekonomika postkapitalismu, Marx příliš neprojektoval – v jeho časech to jaksi nebylo zralé. Klasik nám neráčil dát svou praktickou představu nové ekonomie, takže si skutečně budeme muset v 21. století poradit už bez něj. Jediné, co od něho na toto téma máme, jsou aspekty zespolečenštění vlastnictví a plánování výroby. To není nic, co by vylučovalo trh. Směna hodnot může mít privátní či veřejný charakter. Potřeba spojení

⁹ Trh je místo, kde probíhá směna zboží, produkováného specializovanými výrobci. Je to dáno rozvinutou dělbou práce, kdy výrobce vyrábí více, než sám spotřebuje a nabízí toto zboží jinému spotřebiteli. Vzniká tak „market economy“, kdy většina produkce prochází směnou, v raných fázích naturální, později peněžní.

socialismu s trhem je jen logické poučení z prohry minulého režimu, se kterým by měl Marx asi taky problém. A ona se objektivní zbožně peněžní povaha hospodaření drala na povrch i v tehdejší „command economy“, tedy ekonomice příkazní.

Postoj ke sporu o roli trhu v ekonomice je v ekonomickém myšlení zásadní, i když dnes už nejsou v poloze zda, ale jak. Nejde o to trh vzývat, ale uznat jeho význam. Vláda ideálně mravního státu trh nenahradí. Srovnávání trhu s neoliberálním kapitalismem je do té míry pověrečné a blouznivé, že tímhle neduhem by přemýšlející levice rozhodně neměla trpět. Nikde na světě neexistuje ani zcela svobodný trh, ani zcela netržní ekonomika. Míra regulace trhu se samozřejmě může velmi lišit.

Samozřejmě že tržní alokace statků není vždy efektivní. Trh selhává z řady příčin (nedokonalá konkurence, informační asymetrie, veřejné statky a externality). Proti víře v sílu spontánních tržních sil se často staví víra v možnost racionální kalkulace ex ante. Praxe ale zná jak selhání nedokonale konkurenčních trhů, tak i selhání byrokratického a v globální éře národně omezeného státu. Jako není dokonale svobodný trh, není ani dokonale mravní stát. Selhání vlády může mít důvod v byrokracii, deformacích způsobených různým klientelismem a nepotismem, ale také nedostatečné či opožděné kontrole.

Pokud formální autorita neumožňuje směňovat příslušné komodity, tak mohou vznikat trhy neoficiální či nelegální, spojené se stínovou či černou ekonomikou. Možnosti volného směňování ovlivňuje i charakter některých komodit, z nichž některé jsou předmětem strategického dohledu (trh zbraní, trh peněz, trh pracovních sil). Transformovaná KSČM si například dala při svém vzniku do svých základních dokumentů vizi plánovitě usměrňovaného tržního socialismu – tedy samostatného vývojového stupně rozvinutého trhu zboží, z čehož nelze vyjmout ani problém trhu peněz a trhu práce.

Historický pokus o realizaci socialistického experimentu v minulém století vedl k potřebě formulace ekonomického modelu socialismu. Politická ekonomie socialismu měla být teorií, která odstraní chaos a plýtvání a umožní předstihnout kapitalismus. Což se nestalo, nový ekonomický systém se nedokázal adaptovat na změny. A když došlo k nakupení rozporů, nedokázal zvládnout ani svou nezbytnou transformaci. Vznikla ekonomie nedostatku (shortage economy), trpící nízkou efektivností.

Oficiální teorie té doby byla zdogmatizována a spojena s povinným převzetím sovětského modelu, neoficiální teorie měla disidentský charakter a byla vytěsňena. Tzv. politická ekonomie socialismu tedy totálně selhala. Co bylo vlastně v jejích kladech? Jak bylo již výše zmíněno, role zbožně peněžní výroby a využití hodnotových mechanismů. Dále pak otázka plánovitě anticipace ekonomiky a sociálně spravedlivé rozdělování blahobytu a v neposlední řadě otázky společenského vlastnictví.

Vymítačem trhu z ekonomiky, jako místa svobodné směny, cenový průsečík nabídky a poptávky, se stal zejm. J. V. Stalin.¹⁰ Zbožně peněžní ekonomika měla podle něj mít už jen reziduální charakter, kategorie jako peníze, cena a zisk měly mít jen evidenční funkci. Máme se k fikci netržního překonání odcizení člověka proouřadovat, když tu máme tak flagrantní ukázky odcizení z byrokratických časů? Stalinova brožurka byla po jeho smrti stažena z knihoven, averze vůči tržní ekonomice však zůstala. Netržní ekonomika byla jedním z faktorů selhání systému a jeho prohry v soutěži s kapitalismem před rokem 1989.

Zbožně peněžní ekonomika za kapitalismu se stává nástrojem i formou projevu sociálního rozvrstvení. To ale neznamená, že za socialismu by neměly být zbožně peněžní vztahy naplno využívány. Bez objektivních hodnotových kritérií se nedá dosáhnout efektivnosti, na to upozorňovali někteří ekonomové už před rokem 1989.¹¹ Nositelé nezbožní koncepce úporně ale odmítali vzít tuto realitu na vědomí. Tento primitivismus se projevoval jak v 19. století u utopických socialistů, tak v minulém režimu ve 20. století a přežívá do dnešních časů. Pro racionální ekonomické myšlení je klíčové vyporadat se s poznatkem, doloženým vývojem celého minulého století, že antinomie trhu a plánu neexistuje.

Direktivní systém příkazní ekonomiky blokoval skutečný trh. Absence tržních informací blokovala motivaci a efektivní alokaci zdrojů. Trh zboží a přiblížení cen komodit jejich hodnotě může zabránit poruchám v umisťování společenských zdrojů. Ekvivalence v celém reprodukčním procesu

¹⁰ Srov. STALIN, J. V., *Ekonomická otázka socialismu*, Moskva 1952.

¹¹ Srov. RUSMICH, Ladislav, *Zbožně peněžní vztahy v rozvinutém socialismu*, Praha 1988.

však přepokládá spojit trh zboží s fungováním trhu peněz a trhu práce. Věc, která byla podle starých dogmat nemyslitelná. Perestrojkoví ekonomové ovšem v osmdesátých letech minulého století vstupovali i na tento tenký led, když navrhovali v rámci plánu základního výzkumu vytvoření socialistického trhu peněz a socialistického trhu práce.¹²

Cesty hledající spojení socialismu a trhu už v minulosti byly různé. Jednou formou mohl být např. historicky nekonvenční manévř nové ekonomické politiky v Rusku. Počítal s využíváním zbožně peněžních vztahů a se smíšenou ekonomikou, využíváním koncesí se soukromým kapitálem (NEP byl testován v období 1921–1925). Původní představa poměrně dlouhého přechodného období byla ukončena silově s nástupem Stalina a s ním spojeného tvrdého ekonomického dirigismu. Při urychlené hyperindustrializaci se inspirovali v letech tzv. válečného komunismu. U nás pokus o specifickou cestu po druhé světové válce byl také mocensky ukončen.

Jinou zkušenost nabízí postmaoistická modernizace Číny, která se rozehrála s předchozí naturalizací ekonomických vztahů a udělala z Pekingu globálního ekonomického hráče, kde trh, ale i soukromá iniciativa mají zásadní význam. Tengismus vyhlášený po roce 1978 znamenal modernizaci, která byla sice zavedena shora, ale úspěšně se opřela o obnovenou ekonomickou motivaci. Posun socialismu směrem k tržnímu hospodářství včetně kapitálového trhu lze dnes analyzovat hlavně v Číně a Vietnamu. Podobnými postupnými reformami ale prochází po odchodu Fidela Castra i Kuba. Osobitou kapitolou jsou osudy dalších zemí jako Libyjská džamahirije, venezuelský chavezovský model, stejně jako přežívající autarkní severokorejský režim s učením čučche (a militaristickou doktrínou „songun“).

Návrhy z osmdesátých let minulého století na vytvoření plnohodnotného socialistického trhu peněz u nás už realizovány nebyly. V rámci přestavby se jen připravovalo určité otevření vnějších obchodních vztahů. Problém tehdejší uzavřenosti naší ekonomiky vedl k úvahám, jak propojit existující trh deviz s případným vnitřním trhem peněz. Vznik domácího trhu s úvěry totiž u otevřené ekonomiky nutně souvisel s otázkou směnitelnosti měny

¹² Srov. např. „Souhrnná prognóza ekonomického a sociálního rozvoje ČSR“, Ústav prognózování ČSR, listopad 1988.

a s kursovou politikou. Nemělo tedy jít o okamžité spuštění „free trade“, ale o trh peněz s určitou regulací a s etapami jeho budování (včetně řešení problému přiměřenosti přeměny peněz v kapitál při uvolnění podnikání).

Další výzvou pro tehdejší ekonomy bylo pochopit a vysvětlit rozdíl mezi kapitalistickým trhem pracovních sil a případným socialistickým trhem práce. Směňována neměla být hodnota pracovní síly, ale realizované výsledky práce. Podmínkou trhu práce bylo uvolnění mobility pracovníků a také uvolnění pravidel pro odměňování. Odměna za práci měla mít jak tržně ekonomickou, motivační funkci, tak funkci solidární. To předpokládalo, že odměnu by tvořil jak sociálně kalkulovaný mzdový základ, tak výsledková složka založená na tržbách. A rozhodování o rozdělování výsledků nadpráce měl ovlivňovat i rozvoj ekonomické demokracie (samospráva výrobních kolektivů).

Iracionalita ekonomického myšlení na levičce se často ukazuje právě v pojetí peněžních a finančních trhů. Ožívání různých forem „Moneyless economy“ nejsou pokračovatelkou Marxe, jde spíše o jakýsi zvláštní druh fyziokratického uvažování s moralistními inspiracemi. Provázejí je různá tvrzení o penězích jako zdroji zla a nespravedlnosti a naivní návrhy nahradit peníze jako měřítko hodnoty jen pouhými poukázkami, které by měly jen evidenční význam. Vlastně nic nového – lidská touha dostat se z područí peněz a těch, kteří o nich rozhodují, je dávná. Problém je, když posedlost mocí peněz plodí inverzní posedlost, nenávist k penězům.

Už u Tomáše Akvinského můžeme nalézt nazíravou představu peněz jen jako oběživa. Připouštěl nezbytnost peněz jako nominálních známek, ale brojil proti jejich půjčování za úrok. Sředověcí kanonisté moralizovali o spravedlivé ceně, přitom již tehdy v reálu vzkvétaly peněžní domy. Smysl obchodu a peněz otevřeně ocenili ve svých ekonomických pracích až první merkantilisté na prahu nového věku. Souběžně s tím vznikaly další naivní utopie, které se pokoušely omezit objektivní roli peněz jako specifického zboží (staré známé návrhy na dekomodifikaci peněz).

Klasik už ve svých raných pracích ironicky ukazuje, jak by ten, kdo by vydával podobné poukázky, musel být „neomylným papežem výroby“.¹³ Zná-

¹³ Srov. MARX, Karl, *Grundrisse der Kritik der politische Ökonomie*, sepsány v letech

má je především polemika Karla Marxe s francouzským myslitelem a také poslancem Národního shromáždění Pierre Joseph Proudhonem (1809–1865). Tento anarchosyndikalista již v roce 1849 přichází se svérázným nápadem na to, jak nahradit peníze oběhovými poukázkami a dospět tak k bezúročné ekonomice.¹⁴ Proudhonův projekt naturalizované směny prostřednictvím lidové banky po několika měsících skončil krachem.

Proudhon předpokládal, že ke zrušení úroku dojde vlastně společnou dohodou, tedy že účastníci směny se zaváží dobrovolně k tomu, že budou přijímat platby v jeho pracovních poukázkách a těch bude dané množství bez jakéhokoliv ažia. Nepochopil, že zápůjční kapitál je jen jednou formou a že deklarace bezúročné směny nezajistí zánik bezpracných důchodů. Garance takové ekvivalentní směny tedy v podstatě nejsou objektivní, ale subjektivní, mravní. Proto jsou tyto přístupy vyhledávané také představiteli náboženských ekonomických učení.

Ani uchopením emise peněz nepřestávají být peníze zbožím s vlastní cenou. Peníze slouží jako prostředek směny různých hodnot jen proto, že samy nějakou hodnotu mají a že vývoj této hodnoty nevychází z vnitřní vůle, ale z povahy tržních vztahů samotných. To, co může nějakou dobu fungovat v lokálně omezené prosté směně, v rozvinutém tržním systému selhává. Kromě užité hodnoty peněz je klíčová i jejich hodnota tržní.

Utopie věřící, že peníze budou jen nástroj oběhu, se přesto houževnatě vrací. Počátkem minulého století německý levicový sociální demokrat a ministr financí Rudolf Hilferding (1877–1938) akcentuje ve své analýze finančního kapitálu sféru oběhu.¹⁵ Věřící, že místo finanční oligarchie nastoupí organizace sféry peněz, což bude krok k transformaci společnosti na socialismus.

Podobně orientované na bezúročnou ekonomiku jsou „přirozené“ reformy německého ekonoma Silvio Gesella (1862–1930), ke kterému se dodnes

1857–1859, prvně ale vyšly až v roce 1938 v Moskvě, česky dokonce až v roce 1977.

¹⁴ Srov. PROUDHON, Pierre Joseph, *Banque d'échange*, Paris 1849. V tomto spisku navrhuje půjčovat tzv. pracovní peníze zdarma ve své lidové bance, čímž měl odstranit nadvládu peněz jako kapitálu.

¹⁵ Srov. HILFERDING, Rudolf, *Das Finanzkapital*, Wien 1910.

někteří vizionáři hlásí.¹⁶ Jeho „Freiwirtschaftslehre“ souvisí s nápadem, že předejde nadvládě finančního kapitálu tím, že zruší trh peněz a banka bude jen zprostředkovatelem, jehož režie bude hrazena nikoliv tržním úrokem. Dekomodifikace peněz má i různé nacionální podoby, tzv. svrchované neboli plnohodnotné peníze. Ve Švýcarsku se fanoušci téhle koncepce pokusili referendem změnit ústavu (občanská iniciativa Vollgeld).

Podobné iniciativy neodpovídají poznání o reálném fungování ekonomiky, prakticky by se zákazem produkovat peníze bankami zastavil rozvoj zá-půjční funkce peněz a příslušný region by se izoloval od ostatní ekonomiky. To, co nevádí u komunitních platebních alternativ, vadí ve světové ekonomice. Moralizovat tvorbu peněz není řešení, ani politická autorita se nemusí ubránit snaze tvořit peníze „z ničeho“. Problém jejich krytí a monetarizace vládních výdajů jako zdroj nestability by zůstal.

Do absurdit jako bezúvěrová a bezpečnostní ekonomika jsou domýšleny i úvahy o endogenní teorii peněz. Jako argument slouží i nová technologie digitální měny. Někteří autoři prorokují rozklad ústředních institucí, jako jsou banky a vlády, s pomocí nových peněz, bitcoinů.¹⁷ Digitální peníze mohou oslabit pozice kamenné banky, trezorů plných cenných papírů či měnového zlata. Nemohou ale změnit povahu peněz spočívající ve směně zboží různých hodnot. Není na svobodné vůli lidí dát jim takovou či onakou hodnotu. Ani příchod informačních technologií nenastoluje nějaké „ratio ex machina“.

Úsilí dokázat, že peníze v tržní ekonomice už nemusí být zbožím, je naviň. Jednotlivci či malé skupinky mohou z trhu vyčlenit – popř. si vytvořit malý uzavřený trh s primitivními směnnými vztahy. To ale nezmění fakt, že většina světa funguje jinak. Měna prochází trhem (lokálním, národním, globálním). A i když budou transakce probíhat ve virtuálním prostoru, žádná nezfalšovaná dokonalost digitálními experimenty nevzniká. Jen pány s klo-tovými rukávy nahrazuje software a chytrá matematika.

Zastánci bezúročné ekonomiky někdy připomínají tzv. islámské bankovníctví (Islamic Banking). V něm jde o financování v souladu s principy šaría

¹⁶ Srov. GESSEL, Silvio, *Die natürliche Wirtschaftsordnung durch Freiland und Freigeld*, Berlin 1916.

¹⁷ Srov. SPARKERS, Matthew, The coming digital anarchy, in: *The Telegraph*, 2014.

pro transakce. To vede k tomu, že finanční operace banka účtuje na účet vlastního kapitálu. Redakce The Economist odhaduje, že skoro bilion USD aktiv (v americké škále trilion) je obhospodařováno islámským bankovníctvím. A je to velmi rychle rostoucí segment světového trhu. I to islámské bankovníctví si svá procenta vezme jinak než de iure úrokem. Místo účtování garantovaného úroku jde o zvláštní formu finančního partnerství mezi věřitelem a dlužníkem (přirážka za odložení splátek, trustové financování atp.).

Pokud připustíme potřebu trhu peněz, důležité je si ujasnit institucionální a vlastnickou strukturu peněžního sektoru. Úplný monopol státu je stejně krajní poloha jako „free banking“.¹⁸ Byrokratický etatismus likviduje trh peněz, zavádí monopol nejen do emisí, ale i do platební a úvěrové oblasti. Libertariáni by zase chtěli, aby se stát zřekl i emisního monopolu. V dnešním systému si stát ponechal roli centrální banky (regulátor a emitent peněz), komerční banky realizovaly na trhu zápůjční a platební funkce. Tím ovšem pustili do oběhu množství tzv. fiat money, tedy fiktivních peněz, které jsou kryty budoucími výnosy.

Na problém odtržení finančních toků od reálné ekonomiky tvrdě upozornila krize v roce 2008. Finančním mágům je vyčítáno, že mění hospodářství v kasino plné spekulativních bublin. Zacházení s penězi připomínající pyramidové hry se nemůže nevymstít. Splasknutí tzv. Bubble Economy pak může mít obrovský rozměr. Nevládnutí procesů řízení financionalizace ekonomiky je jedním z markantních znaků současné fáze globalizace.

Někteří zastánci konzervativních měnových teorií z toho vyvozují potřebu návratu ke zlatému standardu. Je třeba si ale uvědomit, že zlato je jen jedna komodita a těžko poslouží jako kotva v čase rozvoje platebních a úvěrových nástrojů. Bizarní také je, že o zlatém standardu sní jak ti, co odmítají řízení peněz (regulaci trhu peněz), tak ti, kterým vadí trh vůbec. Extrémy se tu potkávají ve skepsi z nevládnutí financionalizace reálné ekonomiky.

Odvětví finančního zprostředkování zjevně díky digitalizaci a inovaci produktů očekává další dynamický vývoj. Stavět se proti pokroku v oblasti

¹⁸ Srov. např. ROTHBARD, Murray, *What Has Government Done to Our Money*, Auburn 1963.

finančních technologií by bylo krátkozraké. Proto místo omezování finančních inovací je na místě otázka preference aplikací, které umožňují služby transparentní a otevřené. Koncept „Open Banking“ tak přinese na peněžní trhy nové obchodní modely a personalizované produkty oproti tradičním produktům. Zpřístupnit klientská transakční data jiným subjektům na společném rozhraní vytváří nové pole soutěžení. Je otázka, zda to nepřinese kromě rozšíření možností finanční inkluze v reálu spíše nová a zatím obtížně predikovatelná rizika.¹⁹

Problém spekulativních bublin souvisí s tím, že nabídka finančních produktů skutečně předstihla vývoj regulace. Těžiště debaty se v krizi tedy soustředilo na regulační rámec bankovníctví. Odpůrci zásahů státu do ekonomiky hovoří o regulační panice, která může skončit morálním hazardem. Realitou bankovní unie v Evropě je propojování a zdokonalování regulačního rámce ve společném hospodářském prostoru. Na malém českém bankovním trhu je pak specifický problém kontroly přeshraničního pohybu kapitálu, od vlivů toxických portfolií jsme byli poměrně izolováni.

Regulace finančního zprostředkování nemůže jít jen cestou zákazů a omezení. Na cestě k řešení hrozeb vyplývajících z revolučního rozvoje finančního průmyslu bude třeba řešit vývoj nových mikroekonomických nástrojů regulace. Specifické možnosti nabízejí chytré algoritmy. Finance 4.0 mohou mobilizovat využití finančních zdrojů, ale měly by být takto chráněny nejen před neplánovanými důsledky finančních inovací, ale současně by měly předcházet zneužití možností nových technologií kvůli spekulativním motivům a cílům.

Jinou otázkou byla možnost posilování státního či veřejnoprávního vlastnictví v bankách. I Joseph Schumpeter mluvil o možnosti určité socializace bankovního aparátu. Prach zapomnění už ale dnes leží na dekretu prezidenta Beneše z října 1945 o postátnění bank²⁰ (podobně tehdy bylo postupováno ve Francii, Belgii a jinde). V časech finanční krize 2008 v někte-

¹⁹ Srov. CIVÍN, Lubomír, *Změny finančního průmyslu v kontextu strukturálních změn globální ekonomiky*, 2019.

²⁰ Dekret č. 102/1945 Sb. prezident Beneš umožnil znárodnit deset největších akciových bank v Československu.

rých státech vstoupil stát do kapitálu bank, ale jen dočasně. Politické heslo „Evropa pro lidi, ne pro banky“ odeznělo s krizí.

Opětné postátnění bank tvrdě odmítal např. V. Klaus, který státní bankovníctví označil za ohnisko byrokratického plánování. Byrokracií mohou ale trpět jak soukromé, tak i státní banky. Spor o omnipotenci úředníků je jako spor o omnipotenci trhu. Ani jedno není zárukou harmonie. Podstatné je oddělení politiky a byznysu. Role veřejného sektoru ve finančnictví je reálné téma, ale musí mít ekonomickou logiku. Vcelku rozšířená je existence různých investičních bank, které zajišťují některé rozvojové úkoly ve veřejném zájmu. Jiná otázka je běžná komerční banka nabízející retailové obchody běžným klientům.

Vedle páteří finanční architektury samozřejmě je místo i pro alternativní projekty lokálního a svépomocného významu. Nejde o kolektivní investování prostřednictvím fondů, ale spíše o sdružování úspor na zajištění. Kolektivní peněžnictví opřené o různé formy vzájemnosti (mutuality) pak může mít ve finančnictví významnou, i když doplňkovou roli. Různé kampaně, municipální platební a poukázkové systémy či vnitropodniková banka pro zaměstnance (známá u nás např. z Agrokombinátu Slušovice) neruší funkce peněz. Podobně jako zemské a municipální subjekty jsou i peněžní družstva v silném tlaku konkurence.

Lokální projekty mají prostě jiný význam. Do systému regionálních měn, jako je bavorský „chiemgauer“, se mohou zapojit občané, podniky i místní banky. Ale tento oběhový nástroj je zakotven dočasným kurzem ke standardní měně (euru). Poukázky na odpracované hodiny, jako jsou známé „Ithaca hours“, jsou spíše sociálním než měnovým systémem. Ani stravenky se asi v roli peněz nezabydlí, kšeft se stravenkami v podobě jejich přeprodávání (tedy komodifikace této poukázky) jen ukazuje, že se v jejich oběhu z nich také stává zboží. Podobně si lze představit obchod s poukázkami poskytovanými místo peněžního plnění sociálně vyloučeným, aby je nemohli nacpat do automatů.

Klíčový ekonomický vztah je nejen pro levici samozřejmě vlastnictví. Právníci mají sklon zužovat pojem vlastnictví jako dispoziční právo lidí k věcem. S tím souvisejí koncepty vycházející z oddělení ekonomické, zhodnocovací funkce kapitálu od procesu přivlastňování (od výroby přes rozdělování,

směnu až po spotřebu). Pouhá držba různých hmotných i nehmotných statků, rozšířená navíc na více osob, se tak jeví měkkou, méně významnou silou. Bezpředsudečnost přístupu k otázkám vlastnictví znamená postupovat bez nepřiměřených redukcí tématu, ale i bez normativního vizionářství opouštějícího půdu pozitivé teorie.

Práce je ze své podstaty společenská činnost a právní formu přivlastňování jejích výsledků předbíhá život sám. S tím se snažili vypořádat mnozí myslitelé, seriózní i jurodiví. Právem byl zesměšňován slavný výrok „vlastnictví je krádež“ od francouzského myslitele a také poslance Národního shromáždění Pierra Josepha Proudhona (1809–1865), kterým dává idealisticky do klatby zisk z vlastněného majetku.²¹ Nejde o to, že se do Proudhona trefuje sám Karel Marx, ten nemusí být pro každého autorita. Jde o to, že přiřazovat k této ekonomické věci etická či povrchně právní hodnocení je mimo.

Odpor ke hromadění majetku má svou historii ve vědomí jednotlivce i společnosti. Už na obraze Hieronyma Bosche ze 16. století můžeme nalézt postavíčku človíčka kálajícího zlato. Tento mistr nestvůrnosti odkrývající chaos nevědomí, když se hroučí chrámy rozumu, tak symbolizoval zbanálení bohatství. Honoré de Balzac zase řekl, že v pozadí každého majetku je zločin. Moralizující Proudhon to ale domyslel k závěru, že stačí penězníkům zákonem zakázat zisk a bude konec bezpracných zisků, a tudíž i vykořisťování. Vize zespolečenštění výrobních prostředků byla pro Marxe zásadní, řešil ho však ve velmi obecné poloze. Nabízí tím určité filozofické řešení odcizení člověka v systému ekonomických vztahů. Praxe v minulém století však odhalila, že totální a byrokratické postátnění není také dobrou cestou.

Na negativní důsledky centralizace formálních vlastnických práv v etatistickém modelu by se nemělo zapomínat. Zespolečenštění bylo totiž realizováno hierarchizovaným mocenským monopolem. Někteří pak likvidaci kapitalistického vlastnictví pochopili v duchu dávné rady Machiavelliho: „Třeba vyhubit ty, které jsme oloupili, aby se náš nepřítel nemohl s nimi spojit!“²² Výsledek lze označit jako formální a nedokonalé zespolečenštění

²¹ Srov. PROUDHON, P. J., *Qu'est-ce que la Propriété?*, Paris 1840.

²² Srov. MACHIAVELLI, Niccolo, *Il Principe* (vyšla posmrtně 1532).

(kvazivlastnictví neumožňuje pracujícím realizovat deklarované vlastnické funkce). Jeho nefunkčnost pak vede ke vzniku neformálních společenských vztahů (tzv. neviditelné vlastnictví). Šedá ekonomika pak vznikala živelně i v byrokratickém modelu.

Pokus reformistů v roce 68 zavést ve výrobě tzv. podnikové vlastnictví byl označen za zdroj hospodářské anarchie a revizionistický pokus oslabit státní centrum a dezintegrovat vlastnické zájmy společnosti. Tradiční konkurence hospodářských jednotek měla být v tomto modelu nahrazena jakousi asociativní formou kompetitivnosti s pomocí ekonomické demokracie. Model ale v ČSSR nikdy nebyl spuštěn (jugoslávský experiment ano, ale nedokázal se vymanit z rámce příkazní ekonomiky). To ovlivnilo i byrokratický přístup k privatizaci po roce 1989, která byla určitým odrazem autoritářské nacionalizace po roce 1948.

Inovace přístupu k vlastnictví stála v základech nově vznikající KSČM v roce 1990. Přístup byl dán zásadní programovou orientací této strany na ekonomickou pluralitu a rovnoprávnost vlastnických forem. Alespoň podle programu se oprostila od představ o škodlivosti jakéhokoli soukromého vlastnictví (tento přístup se začal prosazovat již během přestavbového období). Současně odmítala jen nahradit monopol státně byrokratického vlastnictví jiným monopolem – monopolem soukromého vlastnictví v rukou privatizačních elit. Při svém vzniku KSČM požadovala zejména účinnou privatizaci ve sféře služeb a malovýrobě.

Být pro pluralitu vlastnických forem a současně kriticky mluvit o privatizačních trestných činech je možné.²³ Na vládní privatizaci lze kritizovat především to, že byla součástí tzv. šokové transformace, že byla připravována technokraticky a řízena byrokraticky. Místo přechodu k efektivnímu výkonu vlastnických práv vláda otevřela tzv. velkým zhasnutím jen cestu úzké vrstvě spekulantů, kteří se rekrutovali ze šedé ekonomiky, ze zprostředkovatelů zájmů zahraničního kapitálu, ale i z insiderů z bývalých hospodářských

²³ Na trestný čin během privatizace se vztahuje dvacetiletá promlčecí lhůta. Poslední šancí problém veřejně otevřít i v rovině konkrétní viny a trestu tak byl návrh zákona o nepromlčitelnosti špinavých privatizačních kauz, který byl navrhován naposledy ve volebním období 2017–2021.

nomenklatur. Odpovědné spoluvlastnictví zaměstnanců se nepřipouštělo, podíl společenského vlastnictví byl extrémně minimalizován.

Vlastní privatizační alternativu nabídla KSČM v únoru 1991. Jádrem byla demokratická přeměna vlastnických vztahů, kde privatizaci státních podniků mělo předcházet jejich odstátnění. Státní akciovky měly na svůj účet na trhu hospodařit na majetku propachtovaném státním holdingem »Fond hospodářské obnovy«. Pronájem či prodeje tohoto majetku by pak postupně vedly ke kontrolované míře privatizace. Na jaře 1991 byl ale nakonec schválen zákon o velké privatizaci, který znamenal radikální vlastnický převrat.

Do privatizace byl vložen majetek v účetní hodnotě dvou bilionů korun. Z toho půl bilionu bylo převedeno na obce, různé neziskovky a družstva a 200 miliard korun bylo předmětem restitucí. Zákon o malé privatizaci (říjen 1990) otevřel metodu dražeb, které vyhnaly cenu do výše běžnému zájemci nepřístupné a otevřely cestu strukturám šedé ekonomiky, aby si zde legalizovaly své nekalé příjmy. Výnos z malé privatizace nakonec činil 50 miliard korun.

Vznikem ministerstva pro privatizaci byl prodej národního majetku svěřen do rukou skupiny byrokratů. Předmětem velké privatizace byl majetek účetní hodnoty 1,2 bilionu Kč. Na majetek zhruba za půl bilionu korun byla uplatněna kupónová metoda, zbytek byl privatizován standardní metodou (přímé prodeje, veřejné soutěže, dražby) a něco zůstalo jako státní podíly. Upřednostňovala se rychlost změny vlastníků před hledáním plnohodnotného vlastnictví v různých vlastnických sektorech. Personální unie privatizátorů s ostřílenou normalizační nomenklaturou vedla ke vzniku kapitalismu prorostlého nepotickými strukturami.

Kupónovka se ukázala být propadákem, naivní představy o lidovém rentiérství a jistotě desetinásobku byly jen zastíracím manévrem. Miliony drobných akcionářů nahradily slabě regulované, ale o to dravější soukromé investiční fondy. Stále ještě státní banky úvěrovaly privatizační projekty tak, že v jejich portfoliu zůstalo vysoké procento toxických aktiv. Sanace polostátních bank z veřejných zdrojů pak stát stály přes 400 miliard korun. Státu nakonec zůstaly výnosy, které byly jen zlomkem původní ceny privatizovaného majetku. Tak vznikla nová moc – na úkor prosperity a se ztrátami ve stovkách miliard.

Současná kontrola majetku velkými soukromými korporacemi zásadně předurčuje hierarchie reálné ekonomické moci. Konflikt růstu společenské ekonomie a soukromovlastnického charakteru přivlastňování však dnes není tak přímočarý jako za časů Marxe. Na jedné straně roste význam manažerské kontroly, kdy vlastník deleguje kompetence na speciálně vyčleněnou skupinu s výsadním kvalifikačním a informačním postavením. Tzv. organizační kapitál je tvořen řídicím a technickým aparátem na různých úrovních.

Na druhé straně probíhá difuze vlastnictví v procesu demokratizace kapitálu, která rozšiřuje počet aktérů s tzv. měkkou silou a s asymetrií práv a odpovědnosti. Problém pána a správce je i v tom, že pán (holder) je zainteresován na ceně akcií, správce (manager) je zainteresován na svých odměnách. Odstraňuje to prorůstání těchto kategorií. Ani různé proměny forem vlastnictví tedy neopravňují myšlenku na nějakou vlastnickou neutralitu. Kritická reflexe koncepcí manažerské revoluce, lidového kapitalismu či sdíleného užívání něčího majetku potvrzuje, že role vlastnictví i přes jeho zprostředkování nemizí.

V časech koncentrace vlastnictví zrála role manažerské aristokracie, v decentralizovaných systémech se objevuje problém aktivní účasti plebsu. Umí lépe kontrolovat ekonomiku managerismus, nebo difuze vlastnictví? Do jaké míry tržní tlak koriguje selhání managementu či slabost kontroly akcionářů? Osamostatnění rozhodovací moci a demokratizace ekonomického rozhodování zesilují zprostředkovanost vlastnictví. Trend odrážející společenskost práce se tak projevuje rozporně. To samozřejmě neznamená zánik vlastnictví ani to, že logiku kapitálu časem automaticky vystřídá vzájemná kooperace společných vlastníků. Jen to, že problém pána a správce absence trhu zhoršuje.

Pocit, že pojem vlastnictví ztrácí různými proměnami řídicích a mocenských struktur, různých pachtovních, leasingových, licenčních aj. technik na významu, že vlastnictví lze redukovat na právní otázky držby a okamžité dispozice, není ani dnes oprávněný. Ostatně kdyby tomu bylo jinak, proč např. církve nyní tak bojují o jasně deklarovaná vlastnická práva na rozsáhlý majetek a proč obešly možnost použít pro své nároky restitučních zákonů a zvolily formu zákona o vztahu státu a církví? Zdá se, že jejich odpověď na onu frommovskou otázku „Být či mít?“ je jasná...

Zejména česká ekonomika je otevřená pohybu nejen obchodu, ale i pohybu výrobních faktorů. Za globalizace dochází k většímu pohybu kapitálu. To nelze zakázat, ale je třeba hlídat vzájemnou bilanci. Transformace otevřela naši zemi zahraničnímu kapitálu. Vlna investorů přišla s velkou privatizací, kdy skupovali levně naše firmy, méně investorů zakládalo u nás nové firmy na zelené louce. Druhá vlna přišla kolem roku 2000, kdy vznikl zákon o investičních pobídkách. Export českého kapitálu je ale podstatně menší.

Tento stav je kritizován jako nový kolonialismus, kdy ČR ztratila strategický vliv a menší české firmy měly spíše obslužný charakter.²⁴ Jsme periferií ovládanou TNC a s nimi spojenými hodnotovými řetězci. Zahraniční investoři u nás přímo získali klíčový podíl zejm. v peněžnictví, ve strojírenství (zejm. výrobě motorových vozidel) a také skupovali nemovitosti. Otázkou je, jak zrovnoprávnit české investory a přimět ty ze zahraničí k reinvestování zisku na našem území, do české ekonomiky.

Apriorní odpor k zahraničním investorům by byl samozřejmě nerozum, přinášejí volné finanční zdroje, moderní technologie. Ale také mohou usilovat o kontrolu nad našimi firmami, dokonce o tzv. nepřátelské převzetí s úmyslem utlumit výrobu a obsadit trh. A snaha přitáhnout zahraniční investory pobídkami je právem kritizována jako byrokratická, zatížená korupcí. Slabé reinvestice a agresivní daňové plánování pouští následně české ekonomice významně žilou.

Síla velkých korporací v ekonomice, ale i politice, ústí do procesů oligarchizace. Vytváření volnějších aliancí, decentralizace běžného rozhodování na nižší úrovni a vtahování participantů do zhodnocovacího procesu vlastně může oligarchickým strukturám sloužit (Srov. také hra na lidový kapitalismus v kuponové privatizaci). Mezinárodní rozměr ekonomiky podtrhl potřebu dát regulaci mezinárodní rozměr (zejm. v oblasti daňových úniků).

Protiváhou privátních korporací může být také silnější veřejný sektor v ekonomice včetně možností vládních investic. Také je tu možnost převzetí podniku zaměstnanci. Takový podnik už má jiný model chování, především dává přednost stabilitě před výkonností. Ekonomická demokracie v koexis-

²⁴ Srov. ŠVIHLÍKOVÁ, Ilona, *Jak jsme se stali kolonií*, Praha 2015.

tenci se sektorem veřejným i soukromým je pak princip, který by mohl být otevřenou odpovědí na perspektivu zespolečenštění výroby.

Alternativní koncepce vlastnictví dnes většinou fungují maximálně jako doplněk mainstreamu. Vlastnické změny po roce 1989 se příliš neinspirovaly praxí ESOP, Mitbestimmung, ringi či různých forem družstevnictví. A jejich zájmy odsunuly stranou téma ekonomické demokracie (připomínal ho prof. Vaněk, prof. Švejnar). Časy privatizace už vrátit nejdou, ale daleko důslednější zavádění ekonomické demokracie je přirozenou levicovou strategií. Je odpovědí na proces zespolečenštění ekonomiky, ale také odcizení pracujících. Celospolečensky samosprávný systém pak předpokládá demokratické překonání soukromokapitalistického vztahu jako dominantního principu. K tomu se opakovaně vracejí různí levicoví ekonomové.²⁵

Pokud odmítáme monopol soukromého vlastnictví stejně jako státně byrokratický monopol, tak musíme povýšit participační princip z taktiky na strategii. Politickou demokracii lze považovat za neúplnou bez ekonomické demokracie. Alternativní levice akcentuje ekonomickou demokracii ale někdy příliš obecně. Nejde o to spřádat tu předivo abstraktních utopií o třetí cestě, ale v užitečné hospodářské praxi odkrývat praktický potenciál konkrétních forem. A soukromé vlastnictví není přitom jen trpěný appendix, ale součást vlastnického mixu, ve kterém se společenské formy prosazují produktivností, a ne politickým diktátem.

Šance ekonomické demokracie jsou limitovány nejen zájmy nových vlastníků, ale i organizací práce podle technologií v daném oboru a zájmem lidí (někteří dávají přednost nižší odpovědnosti a kontrole autoritou). Ústavní konformita posilování role společenského či kolektivního vlastnictví je dána především respektem k demokratickému řešení vztahu mezi potřebou chránit vlastnická práva a veřejným zájmem. K tomu přistupuje možnost zakladatelské činnosti státu či veřejnoprávních subjektů, možnost vykupování majetku ze soukromých rukou či konfiskáty u nezákonného získání majetku.

Zavádění ekonomické demokracie se neobejde bez využití tržních vztahů a zbožně peněžních vztahů. Ukázali jsme si, že výroba zboží implikuje

²⁵ Srov. DOLEJŠ, J., *Levice mezi minulostí a budoucností*, Praha 2010, s. 22.

existenci trhu a hodnototvorné mechanismy. Příkazní ekonomika se, doufejme, nevrátí, ale reálně existující oligopol bude třeba regulovat. To předznamenává potřebu regulace ekonomické a také strategické. Je znakem naší slabosti, že dnes plánují spíše TNC než státy. Nejde o naivní představy řízení společnosti jako správu výroby v jedné továrně, jak si kdysi naivně představoval hrabě Saint-Simon.²⁶ Jde o plánování strategické, indikativní a participativní, v municipalitách i komunitní. Plán dnes plní diagnostickou funkci a pomáhá orientovat ekonomické prostředí. Strategické řízení se pak efektivně spojí s tržní motivací.

Jaký to rozdíl oproti praxi naplňování principu celospolečenské plánovitosti centrálně direktivním systémem v „command economy“, kde byrokratické rozhodování nahrazuje objektivní ekonomické informace. Nejen diktátoři, ale i někteří technokraté věřili, že tvorbu cen trhem lze nahradit nějakým kalkulem založeným na interakci mezi centrem a podniky. I podle sociologa Maxe Webera (1864–1920), který vnímal ideální byrokracii jako racionální autoritu, se může celospolečenský dirigismus přičít ekonomické racionalitě. Weber chápal byrokratickou hierarchii jako neutrální zónu mezi politickým a hospodářským tlakem. Rozlišoval totiž funkcionalitu managérského plánování korporací od odlidšťující moci.

Antinomie plánu a trhu je tudíž nesmyslná, plánuje se i v tržních ekonomikách. A naopak ve striktně direktivních systémech s autoritářskými plánovacími úřady mnohdy šlo spíše o hru na plánování. Tato informační hra suplovala systém tržních informací (vyjednávací pole bylo jakýsi kvazitrh), která umožnila i přežití ekonomicky neefektivních účastníků. K této věci se váže diskuse o možnosti ex ante kalkulace s pomocí kybernetiky. To ovšem samo o sobě není důkazem netržních řešení. I když jsou transakce uskutečňovány ne na tržnici, ale v kyberprostoru a lze je simulovat na modelech, nenahradí to reálnou ekonomiku.

Otázky informační a lokální ekonomiky mohou mít dnes určitý vliv na charakter a předvídání směny zboží. Ekonomové W. Paul Cockshott a Allin Cottrell jen navázali v dnešní informační éře na historickou hypotézu o substituci trhu racionální společenskou kalkulací zřejmou již u Novožilova či

²⁶ Srov. SAINT-SIMON, Henri de, *Le Catéchisme des Industriels*, 1824.

Langeho.²⁷ Ale to, že transakce dnes často probíhají v bezhotovostní, nemateriální podobě a na obrazovkách počítačů, nemění nic na podstatě potřeby směny různých komodit. A naturální směna lokálního charakteru je jen doplněk.

Nové technologie a proměny dělby práce přinášejí „pirátské“ pohledy nejen na chápání měny, ale i vlastnictví. Je to především systém sdílení různých statků, tzv. share use, který posouvá tradiční pohledy na vlastnické právo. Sdílená ekonomika někdy také bývá označována termíny collaborative economy, access economy nebo například pooling economy. Otázkou samozřejmě je, jak z takového sdílení profitují jeho účastníci. Přesto na ni někteří účastníci nahlízejí jako na pouhou informační službu na sociální síti.

Právnick Ondřej Preuss se domnívá, že se sdílení dotýká podstaty vlastnictví, které může proměnit do alternativy vyššího stupně.²⁸ Jako příklad Preuss uvádí společné využívání automobilů v souvislosti s taxislužbou Uber. Autor naznačuje, že takto už možná stojíme na pokraji „nové doby“. Věhlas získala i platforma Airbnb, která zprostředkovává pronájmy volné ubytovací kapacity na bázi osobní interakce hostitele i ubytovaného a ze které se stalo podnikání tak trochu v šedé zóně ekonomiky.

Škála sdílených věcí se rozšiřuje a v květnu 2013 proběhl dokonce v San Francisku první summit věnovaný pouze otázce sdílení práv. Klasické sdílení funguje tak, že několik lidí si dohromady koupí vozidlo a střídavě ho např. dle dohodnutého rozpisu užívá. Případně existuje síť vozidel, kde si jako alternativu taxislužby může člověk za nějaký poplatek půjčit auto, které je zrovna volné a je nejbližší. Princip sdílení však není žádnou novinkou, už před půl stoletím vznikala v Nizozemsku sdílená stanoviště jízdních kol (bikesharing už známe i z Prahy při půjčování módních koloběžek).

²⁷ Srov. COCKSHOT, Paul – COTTRELL, Allin, *Toward a New Socialism*, London 1993. Internetová revoluce v ekonomice i politice našla svůj výraz v utopické vizi kyberkomunismu v informační éře. Např. Slavoj Žižek, autor čerpající osobitým způsobem z bolševické tradice, ho líčí jako spojení svobodného přístupu k internetu s mocí sovětů.

²⁸ Srov. PREUSS, Ondřej, *Zanikne koncept vlastnictví? Aneb sdílení práv jako model budoucnosti*, 2014.

Těmto přístupům musí konvenovat názor Václava Bělohradského, že je důležitější flexibilní shoda na přístupu k něčemu než děravá obrana vlastnictví něčeho. A nejde jen o vlastnictví informací a autorských práv. I zelení jistě ocení, že přístup k mobilitě v podobě veřejné dopravy může být důležitější než archaické vlastnictví automobilu. Jediný problém těchto úvah pro vize nějaké strategické proměny společnosti je, že ani model participace, ani model sdílení nemění nerovné postavení mezi rozhodujícími vlastníky. Jen celý systém činí pružnějším, méně hierarchickým a s odlišně rozloženými výnosy a riziky. V tomto smyslu ale pojem vlastnictví nemizí a ani zmizet nemůže.

V úvodu této kapitoly jsem napsal, že oživení ekonomického myšlení levice potřebuje jednak pochopení samotných základů ekonomie jako oboru a nové čtení klasických východisek, jednak úklid v tříšti různých invencí. Současná ekonomická teorie je velmi diverzifikovaná, a ještě více to platí pro ideologické reflexe ekonomických problémů. Ekonomické paradigma levice může samozřejmě lovit mezi alternativními teoriemi. Jedině vědecky otestovaná syntéza takových východisek, bez ideologicky karikovaných a spíše utopických receptů, může učinit ekonomii pro levici nenahraditelným pomocníkem.

Po velkých krizích se vždy mluví i o převratu v teorii. Také po finanční krizi v roce 2008 se ozývalo, že začala „einsteinovská revoluce“ v ekonomii a že v ní sehraje zásadní úlohu pojetí člověka jako společenské bytosti s uznáním významu vývoje v historickém čase. Chápou to jako reakci na krizi tržního fundamentalismu a deregulace z konce minulého století. Co ovšem vyvodit ze ztráty přesvědčivosti orthodoxie neoklasické ekonomie? Nepoužitelnost extrému anarchokapitalismu vede k obracení zájmu po syntéze institucionálních a postkeynesovských teorií. Dalším rysem s ohledem na krizi klimatickou a na další ekologické hrozby nesporně musí být princip trvalé udržitelného rozvoje respektujícího přírodu, ale i koncept kvality života.

Někteří ekonomové hledají inspiraci na pomezí mezi ekonomikou, etikou a pravidly pro tříbení politických zájmů. V průběhu osmdesátých let je to především konstituční ekonomie. Na rozdíl od neoklasické ekonomie překračuje problém chování ekonomických subjektů tím, že hledá alternativní institucionálně konstituční pravidla, ex ante utvářených na různých úrovních rozhodování. Tento směr o sobě říká, že je jakousi „science of legisla-

tion“ a vnímá ekonomiku jako evoluci na poli konfliktních ekonomických a politických vztahů (je svého druhu návratem k politické ekonomii).

Při formování konstituční ekonomie se vymezily některé nové přístupy oproti tradiční mikro a makroekonomické analýze. Především teorie veřejné volby, teorie vlastnických práv a také analýza regulačních nástrojů. Vychází z toho, že selhávají jak trhy, tak vlády a že jsme svědky eroze tradičních modelů chování. Cílem je vznik konsensu v podobě konstituční smlouvy, který by zajistil rovnováhu mezi efektem donucení a možnostmi zneužití pravidel. Protagonistou tohoto přístupu je především americký ekonom James McGill Buchanan.²⁹

Kritikové konstituční ekonomie jí vytýkají metodický individualismus. Řeší interakce jednotlivce v různých societách a odmítá exogenně vyvolané preference (v polemice s agregovanou funkcí blahobytu). Tedy že neplatí předpoklad altruismu u lidí, protože jejich instinkt je prvotně chovat se ve vlastním zájmu. Koncept „homo oeconomicus“ má menší význam, není schopen transparentně řešit štěpení na „winners and losers“. Ekonomická volba musí podle Buchanana mít koordinované arbitrární omezení. Někteří mu vyčítají, že jeho konstitutivní pravidla povedou k omezení demokracie ve prospěch bohatých elit.

Problém ekonomie jako vědy o člověku se snaží překonávat paralely s fyzikou. Specifickou cestou je aplikace teorie chaosu v ekonomii. Používaná zejména v oblasti dynamicky se rozvíjejících finančních trhů. Pokud se sofistikované finanční deriváty a riziko burzovních krachů stávají zdrojem finanční nestability, je řešení v matematice? Problém začíná už tam, kde přírodní vědy pracují s tvrdými daty, tam ekonom má problém solidních informací. Složité předpoklady testované na podobných datech vedou u nelineárních a vícedimezionálních jevů ke sporným závěrům.

Opakem tohoto přístupu jsou aktuální pronikání psychologických přístupů do ekonomie. Zdůrazňuje se při tom principiálně nejistota v ekonomickém rozhodování a nedostatek informací. V nedeterministické situaci se sází na individuální psychologii, která má zrealitnit pohled na rozumnost

²⁹ Srov. např. BUCHANAN, J. M. – BRENNAN, G., *The Reason of Rules*, Cambridge 1985.

lidského konání. Experimenty v psychologii a v ekonomice mapují základní situace. Behaviorální ekonomika pak typizuje určitý průběh chování od vnímání přes vyhodnocování až po rozhodnutí.

Je zřejmé, že tyto metody mohou být užitečné zejm. v mikroekonomii, kde různá kognitivní zkreslení, zpoždění a tvar následných očekávání na základě relevantních znalostí mají vliv na chování zejm. spotřebitelů. Z těchto přístupů nakonec vznikla známá teorie racionálních očekávání. Lidé pracující jak se svou zkušeností, tak s predikcí budoucnosti, přizpůsobují subjektivně svá očekávání faktoru nejistoty. To mění mechanismy rovnováhy, ale má i dopad na výkon hospodářských politik. V extrémních případech tzv. neorakouské psychologické školy se vymezují tzv. negativní práva (jako odpolitizování emise peněz, respekt k vlastnickým právům, omezení cenových a jiných intervencí státu).

Důležitou inspirací i pro levice může být reakce institucionalismu v reakci na vlnu deregulací z konce minulého století. Tradiční institucionalismus kritizuje zanedbávání role institucí v ekonomice. Poradce amerických prezidentů prof. John Kenneth Galbreith (1908–2006) přišel s myšlenkou, že nový industriální stát³⁰ musí být mixem tržních a netržních institucí. Galbraithovská tradice současně tvrdí, že ekonomika není založena na vzácnosti, nýbrž na hojnosti, a jejím rozdělování. Preference spotřebitele jsou přitom formovány reklamními a marketingovými nástroji, které narušují přirozenou racionálnost alokace.

Proces transformace od industriální k postindustriální společnosti s důrazem na koncept ekonomiky vědění se rodil už před půl stoletím. To vyvolává významné změny produkčních systémů i vztahů mezi politikou a ekonomikou. Prvky postindustrialismu tak otevírají možnost postkapitalismu, kde by se mělo přesunout ohnisko pozornosti z konkurence ke spolupráci v rámci „zvláštních institucí“. Nové paradigma může být pravděpodobně výsledkem syntézy evolučního institucionalismu a postkeynesovské ekonomie, případně některých dalších teoretických koncepcí.

Někteří při institucionální revizi ekonomické teorie sahají i k darwinismu. Prof. Geoffrey Hodgson k tomu říká, že evoluční a darwinovský přístup

³⁰ Srov. GALBREITH, J. K., *The New Industrial State*, Boston 1967.

ke společenskovední teorii nevysvětluje společenskovední teorii na základě biologie.³¹ Darwinismus se na úrovni sociálně-ekonomické evoluce podle něj primárně uplatňuje prostřednictvím selekce sociálních struktur spíše než individuálních či biologických jednotek. Připomíná, že metodologický individualismus je neudržitelný a že instituce umožňují uspořádané myšlení a jednání.

Vývoj institucionální ekonomie je ovlivněn i zmezinárodněním ekonomiky. Moc v globální éře získává často „exteritoriální statut“. Nejrychleji se v globálním světě rozvíjí finanční globalizace a víra v jakousi deglobalizaci má podobu pouhého přání. Formální globální instituce nemají k dispozici účinné nadnárodně koncipované regulační nástroje. V dnešním komplexním světě se prostě musí tradiční levice podle Hodgsona více věnovat řešení sociální nerovnosti světa bez minimalizace trhu a ochraně demokracie.

Další inspirací pro překonání krize ekonomické teorie může být analýza proměn charakteru práce. Přesun od bezprostřední výroby ke službám vede nejen k otázkám na produktivnost práce, ale i na její sociálně psychologický smysl. Umělá inteligence oproti mechanizaci přitom zbavuje lidi nejen dřiny, ale i placené práce samotné. To, že některé konkrétní práce připomínají známé hladové zdi za Karla IV., je fakt. A zbytečné práce mohou přibývat tím, jak bude relativně ubývat práce v produktivní sféře. Jak ale mají lidé uvolnění z bezprostřední výroby, nesloužící „kalvínskému kultu práce“, hledat smysluplnou činnost?

Realita tzv. jobless growth (rychleji roste ekonomika než zaměstnanost) je dávno popsána. Tento fenomén byl předvídaný již nad vývojem tzv. organického složení kapitálu. Tedy že kapitál činí práci produktivnější, čímž klesá podíl živé práce na výstupu ekonomiky. Jde pak samozřejmě zejm. o to, jak budou rozdělovány efekty z procesu nahrazování lidí stroji. Růst produktivity práce je pohlcován krácením nutné pracovní doby, pokud nedojde k přerozdělení výsledků nadpráce.

³¹ Srov. HODGSON, Geoff, *The Evolution of Institutional Economics*, London 2004.

Futurista Martin Ford, expert na umělou inteligenci, se rozepisuje o možné budoucnosti bez práce.³² Je tu hrozba, že automatizace a roboti ohrožují nabídku pracovních míst, protože stroj může nahradit jakoukoliv rutinní činnost. Automatizace a robotizace přináší nejen růst produktivity, ale proměňuje také pracovní trh. Ne vše vyřeší zkrácená pracovní doba, ne všichni mohou dělat kreativní práci umělců a vědců. Technologie šlapou na paty i vzdělané elitě. A tento expert se přiklání k tomu, že lidé by měli pobírat peníze bezpracně.

Tyto úvahy inspirují zejména anarchistickou část levice, odkud zaznívají provokativní úvahy, které relativizují hodnotu práce jako práva i povinnosti. Matoucí je, pokud se za práci označuje i hraní na kytaru, žebrání, nebo užívání si pobytu doma v kruhu rodinném. Požadavek mít nějaké zaměstnání a pobírat za ně plat pak z toho vychází jako asimilace na nekulturu. Je ale imperativ *musíš dělat* skutečně škodlivá totalitní ideologie, která útočí na Romy, squaterry a jiné, co se odmítají asimilovat v nějaké perverzní robotárně?

Před lety zaujaly levicovou veřejnost názory profesora antropologie Davida Graebera z Londýna (1961–2020). Tento akademik z London School of Economics se také identifikoval jako anarchistický aktivista hlásící se k hnutí Occupy Wall Street. Graeber vychází z předpokladu, že vývoj technologie by měl umožnit zkracovat nutnou pracovní dobu a že se tak neděje v očekávané míře.³³ Graeber ve svém esejistickém textu dost skepticky, a především paušálně označuje nová zaměstnání jako posunovače papíru a jejich práci označil za práci zbytečnou, nesmyslnou, prostě práci na hovno (Bullshit Job).

Kterou práci ale lze předem takto označit – práci v reklamě, firemní právníky, administrativu? Jen to, co se mně líbí, je práce? A když se mi do něčeho nechce, budu to prostě ignorovat jako ten správný životní způsob? Pokud si prof. Graeber bere na mušku neoblíbené firemní právníky jako příklad onoho „Bullshit“ (asi na rozdíl od antropologů), vzniká pocit, že o tom, co je společenská práce, lze zcela svévolně rozhodovat. Rozlišit práci zbytečnou a společensky žádoucí ale vyžaduje objektivizaci.

³² Srov. FORD, Martin, *Rise of the Robots*, New York 2015.

³³ Srov. GRAEBER, David, On the Phenomenon of Bullshit Jobs, in: *Strike*, vol. 3, 2013.

I když se Graeber na kategorii práce nedívá očima ekonoma, ani on ne tvrdí, že společensky uznaná práce může být jakákoliv činnost. Spíše si všímá problematiky odcizené práce a kulturních důsledků vytěšňování lidí z bezprostředně produktivní sféry. Práce matka pokroku je možná staré heslo. Ale právě v pracovním procesu přetváří člověk nejen přírodu, ale i sám sebe. Lidé chodící do práce nejsou pracující blbci. Práce má i významné socializační funkce – dlouhodobá ztráta práce se projevuje rozpadem společenských návyků. Odcizení práce tedy řešíme přes společenské mechanismy, nikoliv adorací nepráce.

Jaké je tedy objektivní měřítko práce, aby si zasloužila odměnu a nebyla vnímána jen jako psychologické násilí? Práce opravdu není jakákoliv činnost, ale slouží k uspokojování potřeb člověka v rámci určitého společenství. Vinit konzumerismus, že potřeby rostou a lidé spotřebovávají více než kdy si, také není odpověď. Od 19. století, kdy dělníci začali požadovat zkrácení pracovní doby, byla doba pobytu v práci významně zkrácena. Ani nárůst volného času nás ale nezabavuje ekonomického tlaku, ani potřeby tento čas využívat i ke kultivaci produktivnosti. A vlna zkracování pracovní doby narazila na krizi státu blahobytu.

Nežijeme v době sběračů kořínků, ale ani ve století páry. Jenže tyto posuny nejsou jednoduché – např. zaměstnanost v kvartéru a kvintetu předpokládá i poměrně vysokou úroveň kvalifikace. Civilizační vývoj umožňuje zbavit se práce otrocky ponižující, ale současně platí i to, že všichni nemožou dělat kreativní práci vědců či umělců. Základem je, aby práce jednotlivce jako zdroj obživy, ale i seberealizace vůbec byla. To souvisí se schopností společnosti práci organizovat.

Práce je především objektivní zdroj obživy v různých výrobních podmínkách. A to se realizuje v drtivě většině nějakým zaměstnáním či podnikáním. (Rozlišovat mezi prací a zaměstnáním je jen sémantika). Nelze ani mechanicky oddělovat nutnou práci a nadpráci. Ve složité společenské dělbě práce všichni pracují na druhé a výsledky jejich činnosti jsou zprostředkovány směnou, kde se stvrzuje společenské uznání práce. Práce jednotlivce je součástí celkové práce. A mezi individuální a společenskou prací je složitý vztah.

S civilizačním rozvojem se rozšiřuje produktivní charakter práce a uspokojování dalších společensky uznaných potřeb. A zaměstnání se oprav-